

Володимир РАТНИКОВ

РАЦІОНАЛЬНІСТЬ ЯК ПРІОРИТЕТНА ІДЕЯ У ВУЗІВСЬКОМУ КУРСІ ФІЛОСОФІЇ

У статті обговорюється проблема викладу вузівського курсу філософії. Виділяються два основних підходи до викладу філософії у вузі — «історико-філософський» і «проблемний». Аналізуються свідчення на користь кожного з них. З огляду на профіль технічних вузів, перевага віддається «проблемному» способу викладу філософії. При цьому курс будується таким чином, що: всі теми курсу концентруються навколо трьох основних проблем — проблеми буття, проблеми людини й проблеми суспільства; весь виклад «пронизує» ідея раціональності. Показано пріоритетність цієї ідеї у викладанні філософії. Докладно розглядаються різні контексти функціонування поняття раціональності.

У співтоваристві викладачів філософії дискусії з приводу способів викладання цієї дисципліни не вщухають. Дехто вважає, що краще викладати філософію в історичному плані як історію філософських ідей і напрямів, а філософські проблеми розглядати в рамках тієї чи іншої школи. Інші, навпаки, дотримуються думки, що історико-філософський матеріал треба звести до мінімуму, а розглядати слід найбільш значимі філософські проблеми, демонструючи при цьому як вирішальну роль філософії в осмисленні і розв'язанні відповідної проблеми, так і зразки власне філософського дискурсу.

Автор міркує, що у технічних вузах, а також на природничо-наукових факультетах друга з наведених стратегій викладу (хоча й з деякими застереженнями, про які йтиметься далі) є більш доречною. У цьому переконує і власний досвід викладання філософії у вищій школі [1], і досвід колег. В історико-філософському ж дусі курс доцільніше викладати на гуманітарних факультетах.

Далі ми будемо говорити про другий спосіб викладання філософії, головним чином у контексті ідеї раціональності, виділяючи при цьому найбільш важливі і значимі філософські проблеми — проблему буття, проблему людини і проблему суспільства.

Ці три фундаментальні проблеми ініціюють інші філософські проблеми, послідовність розгляду яких і утворить загальний тематичний план курсу

філософії. Передбачається, що такий спосіб побудови курсу дасть змогу з більшим успіхом реалізувати також і профіль вузу, показати методологічну функцію філософії, зв'язок філософії з наукою.

До того ж, такий спосіб викладання філософії уявляється більш доцільним також і тому, що дає змогу краще оцінити рівень освоєння курсу студентами. Тому що виклад філософії в історико-філософському ключі почасти зайвим чином «розмиває» вимогливість (внаслідок реальних труднощів освоєння студентами складних філософських текстів), а тому потерпає якість навчання.

У цьому плані слід зазначити вплив (переважно негативний) постмодернізму на філософську освіту; такий, що, зокрема, сприяв зростанню загалу прихильників історико-філософського способу викладання філософії (не в останню чергу як антитеза канонізації колишніх способів викладання діалектичного й історичного матеріалізму). Вплив цей зовсім не однозначно продуктивний, тому що культивує надмірну «розмитість» понять, релятивізм і суб'єктивізм, що в остаточному підсумку може сприяти поверховості і дилетантизму при освоєнні тих знань, що вимагають неабияких інтелектуальних зусиль.

У цьому плані може виникнути таке питання: якою мірою постмодерністська відмова від класичної гносеологічної суб'єкт-об'єктної моделі і від традиційного (кореспондентського) трактування істини (або взагалі відмова — у радикальних постмодерністів — від використання істини у ролі евристичної філософської категорії) є деструктивною для викладання філософії?

Критичне ставлення до постмодернізму (і його почасти деструктивного впливу в галузі освіти) веде до нової хвилі посилення інтересу до ідеї *раціональності* у, так би мовити, «розсудливих» філософів і викладачів філософських дисциплін.

Актуалізація інтересу до ідеї раціональності обумовлена не самим лише критичним ставленням до постмодернізму. У цьому зв'язку підкреслимо особливу важливість проведення ідеї раціональності у викладанні філософії протягом усього курсу — в онтології, у теорії пізнання, у соціальній філософії, і проведення цієї ідеї крізь призму трьох згаданих вище фундаментальних філософських проблем. Розглянемо тут ідею раціональності докладніше.

Насамперед зазначимо, що тематичний і значеннєвий спектр раціональності виявляється досить широким [2]. У цьому спектрі припустимо виділяти різні *аспекти* (онтологічний, епістемологічний, аксіологічний) раціональності, її *типи* (філософська раціональність, наукова раціональність, соціальна раціональність), *контексти* розгляду раціональності (епістемологічний, онтологічний, технологічний, соціокультурний тощо), *підходи* (субстанціальний, нормативно-інструментальний, аксіологічний тощо) при дослідженні раціональності.

Якщо звернутися до сучасних трактувань раціональності, то, як приклад, можна навести досить поширену точку зору відомого німецького філософа К. Хюбнера. «Інтуїтивно, — пише він, — з нею (з раціональністю — В.Р.) пов'язані уявлення про пізнаванність, ґрунтовність, послідовність, ясність і загальнообов'язкову прийнятність. Конкретні форми вираження цього

є різноманітними» [3, 220]. Помітимо в цьому зв'язку, що ще з часів античної математики термін «раціональний» використовується стосовно чисел, функцій і подалі для вираження звичайності, звичності, прийнятності (для Розуму), простоти. Ірраціональні ж числа відмінні від раціональних (тобто від звичайних, звичних, прийнятних для Розуму чисел, які можна виразити звичайним дробом) тим, що виражаються нескінченним десятковим дробом.

К. Хюбнер виділяє п'ять таких конкретних форм згаданого вище різноманіття. У перших трьох ключовим поняттям виступає поняття *інтерсуб'єктивності*; це:

1) семантична інтерсуб'єктивність, загальнозначимість, «яка ґрунтується на ясності і загальній прийнятності понять і побудованих із них суджень» [3, 221];

2) емпірична інтерсуб'єктивність, що полягає, зокрема, у загальнообов'язковості фактів, прийнятих як емпіричне обґрунтування суджень;

3) логічна інтерсуб'єктивність, відповідно до якої «раціонально обґрунтованими вважаються такі висловлення, що є результатом логічного висновку» [3, 221].

Решта — дві форми, що апелюють головним чином до діяльності та її особливостей; це:

4) операціональність, що відображає певний спосіб діяльності. На такій операціональності, технологічності ґрунтується переважна частина виробничої діяльності;

5) нормативність, що також розглядається як раціональне обґрунтування діяльності. «Хоча норма, — пише К. Хюбнер, — і є одночасно керівництвом до дії і в операціональному сенсі часто не відрізняється від останнього, але проте зі словом «норма» звичайно зв'язані певні ціннісні орієнтації» [3, 221–222].

Як об'єкт раціональності, взагалі кажучи, можна розглядати як природний, так і штучний об'єкт «другої природи» (К. Маркс), характеризуючи відповідним чином його будову й організацію.

Раціональність як специфічна *властивість* світу розглядається, наприклад, в *онтологічному* аспекті як особливий світоустрій і спосіб буття світу, а також може розглядатися і як *спосіб його* (світу) *освоєння* — йтиметься про пізнавальну (епістемологічний контекст) чи то практичну *діяльність* (технологічний контекст). Говорячи про *носія властивості* «раціональність», в даний час найчастіше мають на увазі *людину* та її *діяльність*, хоча ще зустрічається надмірна онтологізація цієї властивості, коли нею безпосередньо наділяється світ та його організація. В останньому випадку — недалеко до обожнювання гармонії світу, його розумного устрою.

Розглядаючи раціональність у діяльнісному аспекті, доведеться включити в обговорення *ціль* діяльності, її *засоби* і *відповідність* результату поставленої цілі. І тоді раціональною (тобто задовольняючою такому критерієві) буде вважатися така діяльність, за якої результат адекватний поставленій цілі. Взагалі раціональність як особливий системний феномен — це і є система ознак світу (або об'єкта), і система особливих *норм діяльності* з його освоєння.

Обговорюючи загальні питання раціональності, часто апелюють до традицій науково-теоретичної діяльності, прагнення виразити невідоме, приховане і складне через відоме, спостережене і просте. У цьому «здоровому глузді» (повсякденному досвіді), як багато хто думає, усе-таки більше Ratio, ніж ірраціонального.

В епоху античності «раціональність» можна співвіднести з такими поняттями, як «Логос» і «нус»; у Середні віки — це логічна послідовність і своєрідна обґрунтованість (наприклад, у відповідних прийомах доказів буття Бога) схоластичного мислення. Ще більшою мірою це поняття наповнюється новим змістом за Нового часу: раціональності надається нормативний статус; розрізняються онтологічні і гносеологічні її аспекти; поступово, у міру зміцнення «суверенітету» наукового знання, формується *ідеал* раціональності.

Досить тривалий час у концепціях раціональності переважало положення (що затвердилося ще з епохи Просвітництва) про всеилля Розуму і незмінність його законів і принципів. Відомий сучасний філософ науки С. Тулмін цю особливість виразив так: незмінність Ratio панує над незмінною Природою відповідно до незмінних принципів [4, 36].

Насправді ж «раціональність» поняття історичне; за ретельнішого розгляду можна знайти, що воно еволюціонувало досить тривалий час, наповнюючи все новим змістом [5]. Його загальний семантичний «стрижень», своєрідний інваріант змісту, це вираження особливого бачення світу, відмінне від стихії, хаотичності почуттєвого бачення. В понятті «світ» тут мається на увазі системна цілісність, як об'єктивний (матеріальний, природний світ), так і світ духовний, зокрема світ людської діяльності.

Слід також зазначити, що з раціональністю асоціюється й особливий спосіб *критичного мислення* — мислення, що враховує свою предметну визначеність, значення і зміст мислимого, а також в ідеалі свої можливі межі. А це те ж саме, що філософська рефлексія, стиль філософування взагалі. Дійсно, зв'язуючи смислове поле поняття раціональності з теоретичною діяльністю, цілком доречно розглядати це поняття як характеристику *стилю мислення*. Норми раціональності — це визначені вимоги до стилю мислення, націленого на досягнення визначеного (саме такого, а не іншого) результату. Стиль мислення тоді — це переважно прояв визначеної норми раціональності, що, взагалі, є історичним. Наприклад, ідеал класичної раціональності фізичного мислення це «модельність» (або навіть наочність) образів фізичного об'єкта. Тепер же, в епоху домінування методологічних засобів неklasичної фізики, інша ситуація: використовуються моделі принципово іншої природи, породжені фундаментальними теоріями, що супроводжується досить витонченими, екзотичними абстракціями [6]; при цьому відбувається все більший відхід від традиційних концепцій спостереження і наочності в процесі теоретизування. Іншими словами, у сучасних умовах фізико-теоретичного пізнання припустимо говорити навіть про формування нової раціональності, неklasичних її ідеалів. «Сучасний стиль фізичного мислення, відзначає в цьому зв'язку В. С. Стьопін, здається як прояв іншого, неklasичного типу раціональності, що характеризується

особливим відношенням мислення до об'єкта і до самого себе. Тут мислення відтворює об'єкт як включений у людську діяльність і будує образи об'єкта, співвідносячи їх з уявленнями про історично сформовані засоби його освоєння» [7, 66].

Не слід, однак, раціональність змішувати з раціоналізмом. «Раціональність» — це, скоріше, предикат, властивість (ніж річ), хоча і предикат досить загального характеру, у той час як «раціоналізм» найчастіше позначає філософську течію (концепцію), відповідно до якої джерелом знань є не емпіричний досвід, а розум і інтелектуальна інтуїція. Іншими словами, для існування знання, відповідно до раціоналізму, не потрібно емпіричного обґрунтування, підтвердження емпіричними фактами; тобто раціоналізм тут протилежний емпіризмові.

Тим самим раціональність — це особливий спосіб бачення світу, специфічний спосіб його освоєння з пріоритетом рефлексуючого, «контрольованого» розуму, на протигагу всьому ірраціональному (містиці, «поза межності», трансцендентності тощо) і стихії почуттів, їхньої нез'ясовності, зокрема і унаслідок своєї релятивності і суб'єктивності. Тут мається на увазі «перевага понять над почуттєвими образами, умоглядів над враженнями і думками, дедукції над індукцією, рефлексії над повсякденною свідомістю» [8, 51]. Іншими словами, раціональність асоціюється з гармонійністю, домірністю, порядком, простотою «схоплювання» думкою, умоглядом, розумінням. Ірраціональність же асоціюється найчастіше з дисгармонією, хаосом, складністю, неможливістю збагнення думкою, розумом чогонебудь.

Серед численних трактувань раціональності існує і таке трактування, у якому виділяються три історичні її моделі [9].

Перша (її називають *класичною*) сформувалася в епоху Нового часу. У цій моделі виражена головна особливість раціональності цього періоду — всесилля Розуму і незмінність його законів і принципів. У цьому зв'язку доречно нагадати твердження відомого філософа, згаданого раніше, С. Тулміна про панування незмінного Розуму над незмінною Природою відповідно до незмінних принципів.

Друга, *методологічна* модель раціональності основну увагу приділяє *науковій* раціональності в руслі (актуальна на початку ХХ ст.) проблем демаркації філософії і науки. Як відомо, тут велике значення мають роботи К. Поппера.

Третя, *соціально-культурна* модель раціональності, формується тимчасово в другій половині ХІХ ст. на основі узагальнення нових етнографічних досліджень і робіт М. Вебера. Зокрема, етнографічні дослідження показали, що так звані примітивні культури володіють своїми власними зразками і стандартами цілісності й організованості.

Згідно з М. Вебером, варто розрізняти принаймні два типи раціональності — ціннісну і цільову. Перша головним чином зв'язана з традиціями і перевагами західної культури, у той час як друга акцентує увагу на діяльницькому аспекті раціональності. У цьому плані діяльність вважається раціональною, якщо вона адекватна поставленій цілі.

Говорячи про причини введення у викладання філософії пріоритетними саме ідеї раціональності, зробимо ще два зауваження.

По-перше, вже в самій філософії історично ця ідея пріоритетна. Ще з епохи становлення філософії ідея раціональності завойовує визнання. Філософія поступово витісняла міф зі світоглядних пріоритетів за допомогою його (міфу) раціоналізації. При цьому все частіше світ стали пояснювати, виходячи з нього самого, а не приписувати невластиві йому властивості і зв'язки.

По-друге, питання про специфіку стилю мислення. Стель філософування, філософської рефлексії переважно орієнтовані на пріоритет розуму, а не почуттів, або чогось поза межного, що не можна осягти природними людськими здібностями. Підкреслимо, що мова йде саме про пріоритет, тому що філософська рефлексія і способи репрезентації, опису реальності у філософії такі, що дозволяють, проте, поміщати у своє предметне поле обговорення і міркування (причому на різних рівнях) як трансцендентне, так і інтуїцію, містику тощо, нерідко виводячи ці поняття як базові для формування оригінальних філософських концепцій.

Підбиваючи деякий підсумок попереднього розгляду, виділимо щонайменше чотири особливості раціональності, найбільш характерні в розглянутому контексті.

1. Системність викладу матеріалу. Говорячи про системність, ми звичайно маємо на увазі упорядковану сукупність елементів, що утворить визначену цілісність. У викладанні філософії успіхом буде вважатися те, наскільки така різноманітна й у загальному неоднорідна дисципліна, якою є філософія (тим більше, якщо вона викладається в історико-філософському ключі), може бути представлена у вигляді системи, чи як системно створеної і однієї з найважливіших фундаментальних філософських проблем — проблеми буття. При її розгляді не уникнути класифікації видів буття, серед яких особлива увага приділяється буттю людини і буттю суспільства. Останні становлять дві інших фундаментальних проблеми. Разом із загальною проблемою буття вони і становлять системне ціле курсу філософії.

2. Ефективному освоєнню матеріалу і кращому його засвоєнню (особливо в природньонаукового технічно орієнтованого студентства) сприяє *логічна послідовність* викладу. Це — відомий дидактичний принцип, і він цілком успішно «спрацьовує» за філософським принципом: «від загального — до часткового». Ось чому автор дотримується «проблемного» шляху викладу курсу філософії від найзагальнішої проблеми буття до проблеми людини і далі — до проблеми суспільства. Кожна наступна проблема «впливає» із попередньої, логічно (і змістовно) пов'язана з нею, хоча, однак, і має свою відносну самостійність.

3. З логічною послідовністю тісно зв'язана вимога *обґрунтованості* викладу матеріалу, що також виступає як найважливіший компонент раціональності. Узагалі проблема основ, як відомо, є глибокою філософською проблемою, і досвід спроб її вирішення як у самій філософії, так і в деяких природничих науках, переконує в корисності його використання, при викладі курсу філософії. Переконливість, надійність обґрунтуванню

деякого твердження додає належна аргументація, наприклад, у вигляді підкріплювальних фактів, або інших надійних тверджень, достатньо підтверджених науковими даними і практикою.

4. Говорячи про межі можливостей (або можливих обмежень), не слід надавати термінам «межа» і «обмеження» негативний зміст, вважаючи такі межі й обмеження якимось недоліком, дефектом філософії. Тому що в неї, як відомо, інші задачі й інші орієнтації, ніж у логіці математик, з одного боку, або у фактуальних науках — з іншого. Щодо філософії відзначимо ту обставину, що вона, з одного боку, не «зобов'язана» прагнути до формально-логічної строгості (аксіоматизації і формалізації) своїх побудов, а з іншого боку — не «зобов'язана» дотримуватися вимоги верифікації (або емпіричного обґрунтування) своїх концепцій.

Звідси і критерії раціональності у філософії — не такі, як у логіці і математиці, з одного боку, і у фактуальних науках — з іншого. Однак сама ідея раціональності — як специфічної філософської раціональності — залишається досить важливою складовою філософії, утім, незважаючи на наявність (а іноді і серйозний вплив) ірраціоналістичних концепцій. А у викладанні філософії (тим більше для природничонаукових і технічних спеціальностей) ця ідея, як намагався переконати читача автор, є пріоритетною, і досить бажано проводити через неї весь курс.

Таким чином, раціональність як одна з центральних ідей курсу філософії містить такі фундаментальні характеристики й установки, як: 1) системність викладу матеріалу і його освоєння; 2) логічність, послідовність викладу й осмислення; 3) обґрунтованість суджень і аргументованість міркувань; 4) критичність мислення, уміння оцінити границі можливого.

1. Одним з результатів цього досвіду може служити навчальний посібник автора, що вийшов недавно, схвалений Мінвузом України: Ратніков В.С. Філософія: стислий конспект лекцій з тестами, завданнями до самостійної роботи та словником основних понять і термінів. — Вінниця: Універсам, 2002.
2. Тема раціональності як і раніше актуальна у філософських і методологічних дослідженнях. З публікацій останніх років відзначимо наступні: Раціональність на перепутьє. — М.: РОССМЭН, 1999. — Кн 1, 2; Степин В. С. Саморазвивающиеся системы и постнеклассическая рациональность // Вопросы философии. — 2003. — №8.; Новые информационные технологии и судьбы рациональности в современной культуре (Материалы «Круглого стола») // Вопросы философии. — 2003. — № 12; Савельзон О. Свобода выбора и процедурная рациональность // Общественные науки и современность. — 2005. — № 1. Див. також журнал, який видається у Вінниці: *Sententiae: наукові праці Спільки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства)* — 2004. — Спецвипуск № 1 «Феномен раціональності». Цей спецвипуск цілком присвячений темі раціональності і містить докладну бібліографію по даній проблематиці.
3. *Хьюбнер К.* Истина мифа. — М.: Республика, 1996. — С. 220–222.
4. *Тулмин Ст.* Человеческое понимание. — М.: Прогресс, 1984. — С. 36.
5. *Исторические* типы рациональности. — М.: ИФ РАН, 1995. — Т. 1, 2.

6. *Ратников В.С.* Физико-теоретическое моделирование: основания, развитие, рациональность. — К.: Наукова думка, 1995. — Розд. I.
7. *Степин В.С.* Структура теоретического знания и историко-научные реконструкции // Методологические проблемы историко-научных исследований. — М.: Наука, 1982. — С. 66.
8. *Новиков А. А.* Рациональность в ее истоках и утратах // Вопросы философии. — 1995. — № 5. — С. 51.
9. *Касавин И. Т., Сокулер З. А.* Рациональность в познании и практике. — М.: Наука, 1989. — 192 с.

***В. Ратников.* Рациональность как приоритетная идея в вузовском курсе философии**

В статье обсуждается проблема изложения вузовского курса философии. Выделяются два основных подхода к изложению философии в вузе — «историко-философский» и «проблемный». Анализируются доводы в пользу каждого из них. Учитывая профиль технических вузов, предпочтение отдается «проблемному» способу изложения философии. При этом курс строится таким образом, что: 1) все темы курса концентрируются вокруг трех основных проблем — проблемы бытия, проблемы человека и проблемы общества; 2) все изложенное «пронизывает» идея рациональности. Показана приоритетность этой идеи в преподавании философии. Подробно рассматриваются различные контексты функционирования понятия рациональности.

***V. Ratnikov.* Rationality as a Priority Idea in the Course of Philosophy in the Higher Education School**

The problem dealt with the presentation of the course of Philosophy in the Higher Education School is discussed in the article. There are two main ways of this course presentation - «historical and philosophical» and «problematic». The reasons for the benefit of each are analyzed. Taking into consideration the type of a higher technical school, the preference is given to the «problematic» way of presentation. The following structure of the course is suggested: 1) all themes are concentrated on three main problems — problems of being, problems of a human being and problems of society; 2) the whole presentation is «pierced» by the idea of rationality. The priority of this idea in teaching Philosophy is emphasized. Different contexts of functioning of the notion of rationality are examined in detail.